

РОЗДІЛ І

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: РЕАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ВИБОРУ

ТЕМА 1. ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

О. В. Овсієнко, кандидат економічних наук, доцент

Перша теоретична концепція соціальної держави з'являється у науковому обігу в середині ХІХ ст. у працях Лоренца фон Штейна. Йому ж належить і «класичне» визначення соціальної держави [1, с. 73–74]. Хоча деякі автори (В. Постніков [2]) вважають, що тлумачення соціальної держави вперше надав Р. фон Моль у роботі «Наука поліції». Соціальна держава, за Штейном, «зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для всіх різних суспільних класів, для окремої особистості, яка самовизначається завдяки своїй владі. Вона має сприяти економічному та суспільному прогресу всіх її громадян, адже у кінцевому підсумку розвиток одного є умовою розвитку іншого, і саме в цьому сенсі йдеться про соціальну державу» (цит. за [3, с. 82]).

Звісно, ідея соціальної держави, висунута Л. фон Штейном, не була абсолютно новою. В античній філософії, теоріях Т. Гоббса, Дж. Локка та інших уже здійснювалися спроби відшукати ідеальний державний устрій, який би забезпечував загальне благо для всіх громадян. Але розвиненого вигляду ця ідея починає набувати лише в 30–40 рр. ХІХ ст.

Поняття «соціальна держава» не має однозначного тлумачення. Так, Б. Кістяківський фактично ототожнював соціально справедливу та соціалістичну держави. На його думку, головна мета соціально справедливої держави — «замінити анархію, що панує в суспільному капіталістичному виробництві, організованістю виробництва, яка буде здійснена разом із встановленням справедливих соціальних відносин» [4, с. 482–483]. С. Калашніков підкреслював тісний зв'язок соціальної держави із соціалістичною ідеологією, вбачаючи у першій реалізацію соціалістичної ідеї [5, с. 65]. Схожа точка зору висловлювалася і С. Алексєєвим, який визначав соціальну державу як «сором'язливий аналог соціалістичної держави» [6, с. 793–795].

Л. Кочеткова, навпаки, наполягає на нетотожності «соціальної» і «соціалістичної» держав [7]. Основні розбіжності між цими поняттями, на її думку, полягають у такому. По-перше, соціальна держава спрямована на

збереження існуючої класової структури, хоча і використовується як засіб пом'якшення гостроти класових суперечностей, тоді як соціалістична держава орієнтується на розбудову безкласового суспільства. По-друге, соціальна держава спрямована на врівноваження праці і капіталу, на відміну від соціалістичної, де і капітал, і праця знаходяться у повній залежності від держави. По-третє, соціальна держава завжди демократична та гарантує громадянські права, які дають можливість добиватися виконання взятих на себе державою зобов'язань. А в соціалістичній державі стверджується пріоритет трудових, суспільних, політичних та інших колективів. По-четверте, соціальна держава орієнтується на мирні способи пом'якшення міжкласових суперечностей, тоді як розбудова соціалістичної держави передбачає жорстоку класову боротьбу [7, с. 14].

В. Постніков вважає, що соціальна держава — це насамперед інструмент регулювання відносин між різними соціальними групами, який забезпечує необхідний для стійкого та незалежного розвитку рівень добробуту населення [2]. Існують й інші підходи [8, с. 526–528; 9]. Не зупиняючись на їх докладному порівняльному аналізі, зазначимо лише спільні риси, притаманні соціальній державі:

– забезпечення рівності та реальності соціально-економічних прав для всіх громадян (права на працю, соціальне забезпечення, доходи не нижче прожиткового мінімуму). Оскільки реалізація цього завдання передбачає певну матеріальну основу, держава активно втручається в процеси перерозподілу суспільного продукту, створює системи соціального забезпечення і захисту. За таких умов неодмінно обмежуються економічні інтереси деяких, частіше за все панівних, класів, а державна влада є засобом їх обмеження;

– надкласовість, яка спрямовує діяльність соціальної держави на організацію нормального життя і розвитку суспільства в цілому та є інструментом зняття міжкласової конфліктності і соціальної напруги. Водночас слід зазначити, що концепція соціальної держави — передусім консервативний проект і тому не має на меті досягнення соціальної рівності, а лише передбачає створення умов для вільного міжкласового переходу. Такими умовами називають: надання однакових прав у набутті власності, вирівнювання балансу економічної влади між найманою працею і капіталом, реалізацію суспільних потреб як підґрунтя особистісного розвитку;

– перехід від відносин «держава — суспільство» до відносин «держава — особистість», при цьому потреби особистості сприймаються державою як власні, а людина стає вищою суспільною цінністю. У зв'язку з цим дослідники вказують на нормативно обов'язкову природу соціальної держави [5; 7, с. 11; 9, с. 138]. Держава не просто підтримує абсолютну рівність у правах,

а зобов'язана це робити; не просто сприяє економічному та суспільному прогресу всіх громадян, а має цьому сприяти;

– наявність розвиненого громадянського суспільства. Добровільно покладаючи на себе певні зобов'язання, соціальна держава водночас наділяє особистість правом вимагати їх реалізації, що сприяє активному розвитку та подальшому вдосконаленню інститутів громадянського суспільства.

Окремо слід зазначити розбіжності у тлумаченні зв'язку між поняттями «соціальна» та «правова» держави. О. Лукашева, досліджуючи генезу соціальної держави, доходить висновку про те, що правова держава передуює соціальної: «правова держава в її класичному ліберальному варіанті спиралася передусім на принципи індивідуальної свободи, юридичної рівності, а також невтручання держави у справи громадянського суспільства. А це призвело до глибокої фактичної нерівності, кризового стану в економіці та класової боротьби. Все це вимагало від держави переходу до нового якісного стану і виконання нею нових функцій» [10, с. 79].

Л. Кочеткова стверджує, що соціальна держава не може бути неправовою [7, с. 13], оскільки має обов'язкову природу та активно використовує державний примус. Проте правова держава з цієї точки зору може і не бути соціальною. На суперечливому характері єдності правового і соціального елементів у тлумаченні соціальної держави наполягають З. Гафуров та І. Ніколаєнко [11]. На їх думку, «постійне взаємопроникнення та взаємовідштовхування правового та соціального, тобто по суті капіталістичних та соціалістичних елементів, виробництва благ для суспільства та виробництва самого суспільства, власності і влади, ринку і плану... призводить до поступового розкриття поняття соціально-правової держави з необмеженим числом її комбінацій» [11].

Слід зазначити, що в науковій літературі питання про передумови формування соціальної держави теж залишається відкритим. Більшість дослідників погоджуються з тим, що основними передумовами її становлення були зміни в суспільних відносинах, які відбувалися внаслідок індустріалізації, а саме:

– загострення соціально-економічних суперечностей між найманою працею і капіталом, формування безземельного робітничого класу, зростання циклічного безробіття, посилення експлуатації, масове зубожіння — усе це зумовило необхідність превентивної реакції на загрозу мобілізації робітничого класу та упередження його політичного інкорпорування. Ініціативи держави у сфері соціальної політики, зокрема реформи О. Бісмарка, стали відповіддю на виникнення робітничого руху та реалізовувалися у такій послідовності: страхування від професійного травматизму, страхування здоров'я і материнства, пенсії для інвалідів та літніх людей, страхування на випадок

безробіття. Для країн пізньої індустріалізації, на думку К. Пірсона [12, с. 75], була притаманна аналогічна послідовність становлення систем соціального захисту, яка охоплювала спочатку робітників ключових, а потім усіх інших галузей, у тому числі сільського господарства, утриманців, самозайнятих. Причому державні службовці, військові, подекуди лікарі й вчителі потрапляють у привілейоване становище;

– різке зниження ролі традиційних інститутів (гільдій, цехів, родин), які надавали соціальну допомогу, збільшували кількість населення старшого віку, особливо у містах, що змусило шукати нові форми соціального забезпечення [13]. Одночасно швидке економічне зростання і підвищення доходів уможливили доступність соціальної підтримки для усіх членів суспільства, створення державних систем соціального захисту та забезпечення.

До загальних причин становлення соціальної держави слід додати фактор дифузії — запозичення досвіду перших держав загального добробуту. Особливо помітним його вплив стає у період 1908–1923 рр. [12, с. 60]. У невеликих за розміром соціальних держав розвинена система соціального страхування розглядалася як компенсаторний захід їх високої відкритості міжнародному ринку.

Прийнято виділяти такі етапи розвитку соціальної держави (Г. Ахінов, С. Калашніков [14]):

– соціалістичний (із 70-х рр. XIX ст. до 30-х рр. XX ст.) — відповідальність за добробут громадян уперше покладено на державу, яка забезпечує доступність соціальної підтримки всім членам суспільства, створює державні системи соціального забезпечення та захисту, вводить бюджетне фінансування соціальних програм та нові механізми соціальної політики у вигляді державного соціального страхування;

– правова соціальна держава (із 30-х рр. — кінець 40-х рр. XX ст.) — введення принципів соціальної держави у правове поле. Соціальні функції стають провідними для держави;

– держава соціальних послуг (кінець 40-х рр. — 60-ті рр. XX ст.) — до традиційних функцій соціальної держави додаються нові, зміст яких полягає не у компенсації неможливості досягнення певних життєвих стандартів, а у створенні умов для їх досягнення: забезпеченні повної зайнятості, соціальному патронажі, започаткуванні програм державної підтримки окремих соціальних груп та територій;

– держава загального добробуту (кінець 50-х рр. — середина 80-х рр.) — відмова від бісмарківської моделі соціальної держави, побудованої на принципах комутативної справедливості (рівність прав, використання правил справедливої винагороди — залежно від внеску) та перехід до принципу роз-

подільчої справедливості, спрямованої на забезпечення економічної рівності. Із середини 70-х рр. ідея держави загального добробуту активно критикується через фінансові труднощі в її реалізації;

– деструкція та криза держави добробуту (початок 80-х — середина 90-х рр. ХХ ст.) — посилення суперечностей між зростаючими соціальними виплатами та необхідністю зниження податкового навантаження; ліквідація системи соціальної опіки у формі політики повної зайнятості внаслідок прискореної модернізації виробництва у 80–90 рр.;

– ліберальна соціальна держава (із середини 90-х рр. ХХ ст.) — відмова від патерналістської ролі, орієнтація на подолання соціального утриманства, створення умов для діяльності й розвитку громадян та їх об'єднань. Водночас соціальна держава, побудована на принципах субсидіарності, залишила за собою право втручатися тоді, коли люди не можуть подбати про себе власними зусиллями [15].

Соціальна держава — явище історичне. І сам процес її виникнення, і набір притаманних їй функцій тісно пов'язані зі змінами в суспільному виробництві. Оскільки останнє має циклічний характер, обумовлений технологічними змінами і закономірностями руху капіталу, ритміка циклів (особливо кондратьєвських) суттєво позначається на інтенсивності соціальної активності держави та її змісті. Так, держава соціальних послуг та її подальша модифікація у державу загального добробуту в ІV К-циклі уможливили реалізацію зростаючих вимог до робочої сили, висунутих ІV технологічним укладом, створили необхідні соціальні умови для підвищення ступеня готовності суспільства до впровадження інновацій. Технологічна основа наступного, V К-циклу (ІТ-технології) потребувала лібералізації соціальної держави, зміщення акцентів на підтримку самоорганізації та саморозвитку як окремих індивідів, так і їх об'єднань, розширення економічної, соціальної та духовної свободи.

В сучасних умовах розвиток соціальної держави теж пов'язаний зі змінами у суспільному виробництві. Головною закономірністю нового, постіндустріального, способу виробництва та його відмінністю від попереднього, індустріального, стає використання інтелектуальних компонентів — знань, інформації, науково-технічних досліджень — як самостійних, подекуди вирішальних факторів господарського розвитку. Невід'ємність цих компонентів від людини суттєво посилює її роль у суспільстві, перетворює творчі можливості особистості, її здатність опановувати, генерувати та використовувати нові знання на основне суспільне багатство.

За таких умов людський потенціал є не просто рушійною силою сучасного виробництва, а й його головною метою. Вперше в історії людства критерієм суспільного прогресу стають не накопичення матеріального багатства,

збільшення випуску та вдосконалення продукції, а розвиток людини та її здібностей, постійне розширення можливостей задоволення фізичних та духовних потреб. Підвищення ролі загальнокультурних, освітніх характеристик людини в господарському розвитку посилює соціальну спрямованість пріоритетів економіки, розширює межі діяльності держави. Слова Й. Шумпетера: «Капіталістична система не загине від економічного краху, проте сам її успіх підриває суспільні інститути, що її захищають, та “неминуче” створить умови, в яких вона не зможе вижити та поступиться місцем соціалізму» [16, с. 439], — також вказують на безальтернативність соціалізації економічного розвитку та використання принципів соціалізму в державному устрої.

Загальна ідея соціальної держави, напевно, є надзвичайно привабливою. Зважаючи на успіхи її практичного втілення у розвинених країнах — забезпечення гарантій гідного існування для кожної людини, створення необхідних умов людського розвитку, високий рівень життя, менший рівень соціальної напруги, — вона стає орієнтиром, еталоном соціально-економічного розвитку для багатьох країн світу.

Водночас соціальна держава — далеко не ідеальний суспільний устрій, а сама теоретична концепція її розбудови не позбавлена низки суперечностей. Головною з них, на нашу думку, можна вважати суперечність між метою соціальної держави (підтримка абсолютної рівності у правах, сприяння економічному і суспільному прогресу всіх громадян) та методами її реалізації. Із самого початку соціальна держава виникає як консервативний проект, спрямований на збереження існуючого соціально-економічного порядку — ринкової системи, невід’ємними складовими якої є економічна свобода та зумовлена нею соціальна нерівність. Тому проголошення рівності домінантним принципом організації суспільства неодмінно викликає низку питань.

Питання перше. Як співвідносяться свобода та рівність і чи можливе їх одночасне досягнення? Усе розмаїття існуючих точок зору з цього приводу зосереджене навколо двох полярних підходів. З одного боку, теоретики лібералізму вважають, що свобода і рівність можуть співіснувати, зумовлюючи одна одну. За таких умов розширення особистої рівності та рівності можливостей збільшує свободу, а відсутність економічної свободи, навпаки, посилює нерівність [17, с. 84]. «Ніде у світі не існує настільки глибокої безодні між багатими і бідними, ніде багаті так не багатіють, а бідні — не бідніють, — пише М. Фрідмен, — як при тих соціальних системах, де на вільний ринок накладено заборону» [17, с. 103]. З другого боку, відмічається суперечливий характер взаємодії свободи і рівності, що призводить до їх взаємовиключення. Так, Р. Дворкін слушно зазначав, що «іноді забезпечити рівність можливо тільки ціною обмеження свободи, а наслідки свободи інколи виявляються згубними для рівності» [18].

Дійсно, орієнтація на ліберальний варіант держави, що спирається на принципи індивідуальної свободи та рівності можливостей, спричинила розвиток протистояння між найманою працею і капіталом, а також глибоку соціальну нерівність. Держава змушена була обмежити економічні інтереси тих членів суспільства, що володіють більшою економічною владою, втручаючись у процеси розподілу та перерозподілу виготовленого продукту. З часом, у міру зростання вимог до робочої сили, зумовлених науково-технічною революцією, втручання держави дедалі більше активізується. З'являється необхідність забезпечити рівні права у доступі до навчання, охорони здоров'я, соціального захисту та у розвитку території.

Економічні методи, спрямовані на реалізацію цих завдань, — прогресивні системи оподаткування, податкове стимулювання соціальної відповідальності бізнесу, визначення пріоритетів у фінансуванні соціальних програм, — передбачають державний примус та діють таким чином, що обмежують права одних соціальних груп на користь інших. Отже, рівність у правах як генеральна мета соціальної держави самозаперечується способами її досягнення — примусовим, свідомим обмеженням з боку держави прав одних на користь інших.

Питання друге. *Який зміст слід вкладати у поняття «рівність»?* Проблеми рівності та нерівності стали актуальними для суспільства ще з часів переходу від первіснообщинного ладу до рабовласницького. Це була реакція на соціальне розшарування як на несправедливість, коли родоплеменна верхівка почала інституціоналізувати свої привілеї та передавати їх у спадщину. Причому негативне ставлення до майнової нерівності іноді переростало у негативне ставлення до нерівності загалом [19, с. 197]. Так, ще Арістотель зазначав, що «...люди вступають у розбрат не тільки внаслідок майнової нерівності, а й через нерівність в отриманих почестях» [20, с. 232]. За Арістотелем, рівність може бути подвійного роду — рівність за кількістю та рівність за гідністю. Справедливою є тільки рівність за гідністю [20, с. 345].

Існують різні підходи до розуміння рівності. Наприклад, соціалістичний підхід передбачає рівність людей по відношенню до засобів виробництва при збереженні відмінностей у характері праці та розподілу предметів споживання [21, с. 455]. Комуністичний підхід — повну соціальну рівність, розподіл за принципом «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами» [21, с. 206–207]. Ліберальна концепція рівності (Р. Дворкін) заснована на праві громадян на рівну частку соціального добробуту [18]. Однак ці підходи меншою мірою відповідають природі соціальної держави, яка не ставить за мету забезпечення тотальної рівності.

У соціальній державі принцип рівності швидше за все означає правову рівність громадян перед законом, забезпечення економічної свободи людини

та можливості вільно обирати вид діяльності, захист від різних форм дискримінації, добробут усіх громадян шляхом гарантування певних соціальних стандартів життя. Таким чином, концепції соціальної держави відповідає *принцип рівності умов*: для всіх громадян незалежно від походження, віросповідання, соціального статусу держава вирівнює умови щодо досягнення мети. Методами реалізації цього принципу стають забезпечення рівного доступу до освіти, медичного забезпечення, соціального страхування, єдність культурних і освітніх стандартів, а також зобов'язання з боку держави компенсувати деяким категоріям громадян наслідки їх несприятливого становища (підтримка сиріт, інвалідів, учасників бойових дій, матерів-одиночок та інших груп населення).

Проте перетворення принципу рівності умов стосовно досягнення мети на базовий принцип рівності у соціальній державі є далеко не беззаперечним. Як правило, суспільне виправдання і підтримку цей принцип знаходить у випадках вирівнювання матеріальних умов, підтримки гідного рівня життя для всіх. Наприклад, народжені у бідних родинах теж повинні мати право на гарну освіту, а безробітні з об'єктивних причин — на фінансову допомогу. Але у випадках немайнової нерівності використання принципу рівності умов є набагато складнішим. Його реалізація майже завжди передбачає економічну дискримінацію окремих категорій населення. Наприклад, надання податкових пільг підприємствам при прийманні на роботу молодих фахівців дискримінує їх конкурентів на ринку праці. Реалізуючи принцип рівності умов, держава змушена свідомо і послідовно вдаватися до порушення рівності, що зайвий раз підкреслює наявність суперечності між метою соціальної держави і методами її досягнення.

Питання третє. *Якщо прийняти рівність за найбільш загальну мету соціальної держави, то яким чином її слід забезпечувати?* Реалізація принципу рівності умов потребує не тільки правового закріплення, а й надання державі певних економічних повноважень щодо участі у процесах розподілу та перерозподілу створеного продукту. Без цих повноважень матеріальне і моральне підтягування нижчих класів через широкі соціальні реформи є неможливим. Історично у розвитку соціальної держави змінилися декілька концепцій перерозподілу, кожна з яких ґрунтувалася на різних уявленнях про соціальну справедливість.

У моделі соціальної держави Отто фон Бісмарка розподіл здійснювався на принципах солідарності та комутативної справедливості. Комутативна справедливість передбачає розподіл «по заслугі» та є ідеалом справедливої винагороди, коли кожний отримує відповідно до власного внеску. Як зазначають Г. Ахінов та С. Калашніков, основну ідею комутативної справедливості ви-

ражає давній принцип *lex talionis* (з лат. — закон рівної відплати), який лише посилює природну нерівність людей [22].

У державі загального добробуту втілено інший принцип розподілу — розподільчу або компенсаторну справедливість. У теорії розподільчої справедливості (Дж. Ролз) компенсація нерівності має забезпечити більшу порівняно зі зрівняльним розподілом вигоду найменш процвітаючим, тобто блага перерозподіляються між багатими і бідними таким чином, аби максимізувати корисність останніх. Рівність за таких умов сприймається не як однаковість кінцевих результатів або надання рівної кінцевої частки, а як справедливий розподіл. На думку Дж. Ролза, «соціальні і економічні нерівності мають бути організовані таким чином, аби вони одночасно а) вели до найбільшої вигоди найменш процвітаючих і б) робили відкритими для усіх посади та положення в умовах чесної рівності можливостей» [23, с. 267].

Важливою відмінністю розподілу на основі комутативної та компенсаторної справедливості є те, що перший може здійснюватися і в умовах самоорганізації суспільства, на контрактній основі без участі держави (наприклад, страхові угоди, недержавні пенсійні фонди), тоді як розподіл, що має на меті компенсаторну справедливість, є неможливим без примусу влади. Іншою відмінністю є те, що орієнтація на комутативну справедливість у розподілі при формальній рівності прав може посилити майнову нерівність. А розподільча справедливість неодмінно обмежує чийсь права, що знов повертає нас до суперечності між метою соціальної держави та методами її досягнення.

Розвиток цієї суперечності зумовлює численні економічні труднощі стосовно реалізації ідеї соціальної держави, до яких зазвичай відносять: «пастку бідності» (підвищення доходів бідних домогосподарств призводить або до втрати пільг, наданих державою, або до підвищення оподаткування, яке «з'їдає» підвищення доходу); поширення утриманства, втрату трудової мотивації, пов'язану з гарантованим забезпеченням певного рівня доходів і життя [24, с. 187–191]; втрату гнучкості ринком праці через встановлення мінімальної заробітної плати [25, с. 113–114]; витіснення приватних інституціональних схем соціального страхування [26, с. 20, 57]; витіснення недержавних суб'єктів з ринку. З позицій критиків соціальної держави розширення соціальної активності держави веде до заперечення економічної й політичної свободи — головної умови стійкого розвитку. Соціальні досягнення, підриваючи власну матеріальну основу, набувають нестійкого та тимчасового характеру.

Ще однією суперечністю соціальної держави, тісно пов'язаною з попередньою, є *суперечність між формально надкласовою сутністю соціальної держави та фактично класовою формою втілення влади*. Уже йшлося про

те, що за своєю сутністю соціальна держава не є ні безкласовою, ні класово антагоністичною. По-перше, її діяльність не спрямована на примусове забезпечення рівності, зрівняльний розподіл, ліквідацію приватної власності. По-друге, вона зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для різних суспільних класів. Однак саме підтримка рівності прав зумовлює необхідність користуватися владою на користь одних груп за рахунок інших.

Ще Дж. С. Мілль відмічав, що «законои і умови виробництва багатства мають характер істин, притаманний природничим наукам. У них немає нічого, залежного від волі, нічого, що можна було б змінити... Інакше з розподілом багатства. Розподіл багатства цілком є справою людського закладу. Як тільки речі з'являються, люди, нарізно або колективно, можуть вчиняти з ними так, як заманеться. Вони можуть надавати їх у розпорядження кого завгодно і за будь-яких умов» (цит. за [27, с. 89]). І хоча Дж. С. Мілль вбачав у цьому засіб збільшення сукупного суспільного добробуту шляхом впливу держави на процес розподілу (в його розумінні державу зведено до комітету «платонових» стражів [27, с. 90]), такий підхід принципово не виключає можливості зворотного впливу.

Неоптимальний вплив держави на сукупний добробут підтверджується в теорії суспільного вибору (Дж. Бьюкенен, Ф. Хайєк, Г. Таллок), згідно з якою люди використовують урядові заклади в особистих економічних інтересах, тим самим підриваючи спроможність держави втілювати ідею загальної рівності та максимізації суспільного добробуту. Традиційними прикладами цього в теорії суспільного вибору є: лобіювання, коли концентрований бізнес-інтерес перемагає розпилені інтереси суспільства; логролінг, під час якого загальнонаціональні інтереси приносяться у жертву регіональним, галузевим, а процес ухвалення рішень перетворюється на обмін привілеями [28, с. 160–161]; отримання економічної ренти за допомогою політичного процесу [29, с. 463].

Економічними наслідками неоптимального впливу держави на сукупний добробут стає постійне збільшення державних потреб (закон А. Вагнера) та «вторинна злочинність», породжена державою (наслідок обмежувального регулювання і пов'язаних з цим повноважень державної бюрократії (Л. Бальцервич [30]). Як слушно зазначив Д. Лал, «держава має хижацьку природу — навіть держава демократична, де у ролі хижаків виступають «медіанний» виборець та групи інтересів, — та опікується не стільки максимальним підвищенням сукупних доходів, скільки максимальним збільшенням обсягів соціального забезпечення» [27, с. 83]. З точки зору неомарксистів соціальна держава виступає як інструмент класового контролю над економічним і соціальним життям нації заради збільшення приватного прибутку та забезпе-

чення інтересів корпорацій. Надання матеріальних благ нужденним відбувається в обмін на визнання «морального» порядку, який викликає зuboжіння [24, с. 28].

Зі зміною способу виробництва розвиток згаданих суперечностей набуває нових форм, спричиняючи постійну трансформацію не тільки функцій, а й моделі соціальної держави:

— по-перше, зміни у відносинах власності, розповсюдження її асоційованих форм, зниження порівняної значущості приватної власності, а також поява засобів виробництва, принципово невідчужуваних від працівника, значно підвищує потенціал добровільного співробітництва між людьми (ринкова кооперація, схеми взаємодопомоги). Так, А. Бузгалін, підкреслює, що одним з найбільш динамічних секторів світового господарства стає «економіка солідарності» [31, с. 18], заснована на різних формах суспільного розпорядження і привласнення. Відповідно відбуваються подолання індивідуалізму, активне відтворення коопераційних зв'язків у системі «індивід — група — суспільство», а завданням держави стає вдосконалення інфраструктури участі громадян у вирішенні соціальних проблем;

— по-друге, нові характеристики людського розвитку, зумовлені оновленням технологічної основи виробництва, а саме: можливість свідомо змінювати власну природу, якість та тривалість життєвого циклу і його окремих фаз; розширення доступу до раніше існуючих в обмеженій кількості благ; звільнення від матеріальної та речової залежності, — потребують розширення свободи вибору, що виявляється сумнівним в умовах прив'язки економічних прав до громадянства. Модель відносин «держава — особистість», як і економічний спосіб її втілення — перерозподіл матеріального багатства, мають еволюціонувати у напрямі іншої моделі — «держава — громадянське суспільство — особистість» та іншого способу її реалізації — вдосконалення соціальних і інституціональних обмежень;

— по-третє, в умовах поступового звільнення від матеріальної залежності змінюватиметься зміст функцій соціальної держави, пов'язаних із забезпеченням рівності прав. Можна припустити, що оскільки основне багатство нового суспільства (знання та здібності) є невідчужуваним від працівника, досягнення рівності значно ускладниться, а зусилля держави зосереджуватимуться не на перерозподілі матеріального багатства, а на забезпеченні рівності доступу до нематеріальних благ.

Слід підкреслити, що у суспільства існує можливість дати адекватну відповідь на виклики постіндустріального способу виробництва і без участі держави, що послаблюватиме її інститути. Адже, як зазначав І. Бентам: «Чим сильніше суспільство, тим слабкіша держава, і навпаки».

Формально Україна проголошена соціальною державою [32, ст. 1]. Але, як говорить китайська народна мудрість, «у бджоли також спина у смужечку, хоча тигром її не назвеш». Де-юре усе виглядає доволі благополучно: існує розвинена система соціального забезпечення і захисту, багато років поспіль приймаються «соціальні» бюджети (за співвідношенням соціальних і капітальних видатків), значними є правові гарантії найманої праці. Де-факто ефективність соціальної діяльності держави вкрай низька. Вона не рятує від значного майнового розшарування, високої питомої ваги населення за межею бідності (22, 6 % населення у першому півріччі 2011 р. отримували доходи нижче прожиткового мінімуму [33]), поширення спадкової бідності, бідності працюючого населення, а головне — характеризується нерівністю та обмеженістю реальної реалізації соціально-економічних прав (доступу до освіти, медичного забезпечення, справедливого прожиткового мінімуму).

За даними соціологічних опитувань, 51,1 % наших громадян вважають, що для досягнення високого соціального статусу необхідні впливові родичі, 36,5 % — заможні батьки, 33,1 % — уміння діяти в обхід закону, тоді як високі здібності, інтелект, освіта мають порівняно меншу значущість [34, с. 11]. Свідченням розбіжності у формальному і фактичному статусах соціальної держави в Україні є також прихована експлуатація робочої сили, яка відбувається за безпосередньою участю держави. Починаючи з 2009 р., в Україні фактично існують дві мінімальні заробітні плати: одна — для усіх працюючих, інша (менша майже на 30 %) — для зайнятих у бюджетній сфері.

Причини розбіжностей у формальному і фактичному статусі соціальної держави в Україні, на нашу думку, мають економічну природу, в основному пов'язану зі спотвореним характером відносин власності. Трансформація командно-адміністративної системи на ліберальних засадах спричинила концентрацію багатства у відносно невеликій привілейованій групі населення, одночасно відчуживши колишню суспільну власність від основної маси населення країни. За даними джерела [35, с. 368], лише 2 % українців належать до великих власників, 6 % — до середніх. Ці пропорції склалися наприкінці 90-х років ХХ ст. і відтоді майже не змінювалися. У 2011 р., за оцінкою журналу «Фокус», сумарні статки 200 найбагатших людей України перевищили 93 млрд дол., що дорівнює трьом річним бюджетам країни [36]. Водночас, за даними Держстату, у середньому по країні за перше півріччя 2011 р. середньомісячний дохід одного члена домогосподарства склав 1371 грн/особу [33].

Економічна нерівність і майнове розшарування, які супроводжують трансформацію відносин власності, могли б сприйматися як стимулюючий фактор економічного розвитку. Ефективне використання власності, збільшення сукупного продукту мали б сприяти накопиченню суспільного багатства та скороченню частки нужденних. Проте, як зазначається у багатьох джерелах,

власники великих капіталів не схильні до їх соціальної легітимації [34, с. 12–13; 35, с. 648]. Вони прагнуть показового споживання, інвестицій в іноземну, а не вітчизняну економіку, ухилення від оподаткування, від участі у модернізації виробництва. Подібні орієнтації суперечать таким суспільним інтересам, як забезпечення людського розвитку, подолання відсталості та бідності, формують протестні настрої у суспільстві.

Оскільки власність — наріжний камінь будь-якої правової системи, зміни у відносинах власності мають викликати відповідні зрушення у державно-правовій формі суспільства. Державна влада дедалі частіше перетворюється на спосіб легітимації приватної власності та стає заручником приватних інтересів великого капіталу. Непоодинокими є приклади використання суспільних ресурсів на користь окремих бізнес-груп. Так, у IV кварталі 2008 р. — II кварталі 2010 р. за рахунок державного бюджету та інших галузей здійснювалася штучна підтримка гірничо-металургійного та хімічного комплексів. Для них було знижено граничну ціну природного газу (без ПДВ, цільової надбавки та транспортних виплат) і скасовано деякі надбавки до ціни. І це тоді, коли у Стратегії реформування економіки на 2010–2015 рр. наголошується, що домінування сировинної складової в умовах високої відкритості економіки обертається тенденцією «збіднюючого розвитку» [37, с. 121–122]. У роботі [35, с. 662] відмічається, що представницька влада в Україні стає ареною зіткнення корпоративних інтересів вузького кола політико-економічних холдингів. За таких умов держава стає джерелом нерівності, поширення асоціальних практик.

Ще Л. фон Штейн відмічав, що держава може пом'якшити соціальне питання шляхом створення такого соціального устрою, який дозволив би праці самій призвести до накопичення власності-капіталу [1, с. 71]. В Україні ж спроба здійснити накопичення власності-капіталу відбувається у такі способи:

– формування значного прошарку «капіталістів без капіталу», які з'явилися в результаті безоплатної приватизації деяких видів майна [35, с. 644]. «Капіталісти без капіталу» виступають амортизаторами назріваючого соціального невдоволення. Їх мовчазна згода стає гарантією незасудження перерозподілу капіталу як власності, легітимації незаконно отриманих капіталів;

– спроби остаточної легітимації приватної власності, необхідність якої обґрунтовується таким. По-перше, наголошується, що право власності встановлено тіньовими засобами на майже усі економічні об'єкти країни, тому подальше утримання власності у тіні лише посилює корупцію [35, с. 644]. По-друге, як зазначається у Національній доповіді «Новий курс: реформи в Україні 2010–2015», «наслідки руйнівної приватизації неможливо виправити зворотним шляхом відбору отриманої поза правовим полем власності». Легалізація майна має здійснюватися на прийнятних для власника і суспільства правових і фінансових засадах [37, с. 12];

– завершення приватизаційних процесів, у тому числі підприємств державного сектору і державних земельних ресурсів. Причому основна ставка має робитися на власників дрібного і середнього бізнесу як фактора, що забезпечує чималу кількість робочих місць та економічну стабільність внутрішнього ринку [35, с. 645].

Ці заходи мають подвійні суперечливі наслідки. З одного боку, за умов належного правового забезпечення вони дійсно унеможливають використання державної влади як інструменту незаконного перерозподілу власності, здатні зменшити утриманські настрої у суспільстві, підвищити відповідальність за власний добробут, забезпечити соціальну мобільність. З другого боку, легалізація отриманої поза правовим полем власності, навіть на прийнятних для власника і суспільства засадах, суперечить змісту соціальної держави — забезпечення рівних соціально-економічних прав, адже вона є безпосередньо спрямованою на закріплення нерівності та розшарування у суспільстві.

Ще однією причиною розбіжностей у формальному і фактичному статусах проголошеної в Україні соціальної держави є структурні диспропорції вітчизняної економіки, її індустріальна деградація, закріплення технологічного відставання. Відтворення економічного зростання в Україні тривалий час відбувається за рахунок галузей сировинного спрямування. Доволі низькою залишається питома вага продукції, спрямованої на задоволення потреб людини. Промислове виробництво переважно орієнтоване на експорт. Це значно розширює поле експлуатації: адже промисловий капітал не зацікавлений у підвищенні внутрішньої купівельної спроможності населення, розглядаючи його як джерело дешевої, хоча й малоефективної робочої сили.

Модель сировинного розвитку закріплюється не тільки суто ринковими чинниками (спрямування інвестицій у надрентабельні сировинні сектори), а й державною економічною політикою. Пільгові податкові та цінові умови діяльності мають галузі, які відтворюють енергосировинну орієнтацію економіки. У табл. 1.1 показано дисбаланс між внеском окремих секторів у валову додану вартість, валовий прибуток та їх часткою у податках і субсидіях. Так, добувна промисловість, сектор виробництва та перерозподіл електроенергії, газу і води отримують лівову частку субсидій за доволі незначних внесках в оподаткування і валову додану вартість. Звернемо увагу на те, що внесок торгівлі, діяльності транспорту і зв'язку у ВВП значно нижчий, ніж їх частки у валовому прибутку. Цікаво також зазначити, що на сектори, орієнтовані на відтворення людського капіталу (освіта й охорона здоров'я), які забезпечують у сукупності 7,7–9,2 % ВВП, припадає лише 1,8–5 % валового прибутку.

Таблиця 1.1

**Структура виробництва та розподілу ВВП України
за видами економічної діяльності, % (розраховано за даними [38])**

Вид економічної діяльності	Рік	Питома вага виду економічної діяльності, %					
		у випуску продукції	у валовій доданій вартості	в оплаті праці найманих працівників	у податках, пов'язаних з виробництвом	у субсидіях, пов'язаних з виробництвом	у валовому прибутку, змішаному доході
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	2002	12, 6	12, 9	4, 9	1, 9	12, 1	25, 3
	2008	7, 1	6, 9	3, 0	0, 2	12, 3	14, 9
	2009	7, 6	7, 2	3, 1	0, 5	5, 0	14, 9
Добувна промисловість	2002	4, 6	4, 4	6, 2	0, 7	32, 0	4, 7
	2008	4, 2	5, 7	5, 8	0, 5	28, 6	9, 3
	2009	3, 8	4, 4	6, 0	0, 5	29, 9	5, 4
Переробна промисловість	2002	36, 2	17, 9	22, 7	5, 5	3, 8	16, 1
	2008	34, 2	17, 4	20, 5	3, 8	26, 6	19, 3
	2009	30, 1	15, 5	18, 1	3, 1	18, 9	17, 3
Виробництво та розподіл електроенергії, газу та води	2002	5, 3	5, 0	5, 1	0, 9	6, 0	6, 4
	2008	3, 5	3, 0	4, 3	0, 4	8, 8	2, 8
	2009	4, 1	3, 5	4, 8	0, 5	12, 0	3, 4
Будівництво	2002	3, 6	3, 4	4, 7	2, 1	2, 1	2, 8
	2008	5, 3	3, 1	4, 9	0, 5	0, 4	1, 5
	2009	3, 7	2, 4	3, 2	0, 3	0, 3	1, 9
Торгівля; ремонт	2002	8, 1	10, 9	10, 3	3, 5	-	13, 6
	2008	10, 9	13, 8	10, 6	2, 3	-	21, 6
	2009	11, 5	14, 2	10, 3	2, 4	-	23, 1
Діяльність транспорту та зв'язку	2002	8, 9	12, 2	13, 6	1, 5	3, 6	13, 8
	2008	7, 8	9, 2	10, 7	1, 3	3, 8	10, 0
	2009	8, 8	10, 6	10, 8	1, 4	3, 8	13, 6
Освіта	2002	2, 8	4, 8	7, 7	0, 1	0, 4	2, 9
	2008	2, 8	4, 6	8, 4	0, 05	-	1, 0
	2009	3, 4	5, 4	9, 8	0, 05	-	1, 3
Охорона здоров'я, надання соціальної допомоги	2002	2, 3	3, 3	5, 2	0, 1	1, 2	2, 1
	2008	2, 1	3, 1	5, 6	0, 07	0, 09	0, 8
	2009	2, 6	3, 8	6, 4	0, 08	0, 1	1, 6
Інші види економічної діяльності	2002	11, 0	15, 6	19, 4	0, 2	11, 0	15, 5
	2008	16, 3	24, 0	26, 1	2, 2	9, 4	28, 8
	2009	18, 4	25, 7	27, 5	2, 0	14, 0	31, 9

Усе це свідчить про те, що діяльність держави не орієнтована на організацію нормального життя і розвитку суспільства у цілому, а сама держава не виступає як інструмент зняття соціальної напруги. По-перше, блокується

перехід до такого способу виробництва, який потребує підвищення якості праці не за рахунок посилення експлуатації, а за рахунок підвищення якості робочої сили. По-друге, закріплюється ситуація, у якій капітал безпосередньо не зацікавлений у розширенні купівельної спроможності основної маси населення.

За умов поглиблення суперечностей між найманою працею і капіталом можна було б чекати на прискорення процесів соціалізації, але цього не відбувається. Формування соціальної держави ускладнюється слабкою інституціональною самоорганізацією усередині різних соціальних груп, асиметрією доступу до інститутів державної влади. За роки реформ закріпилася роз'єднаність найманої праці (значні розбіжності в оплаті праці, пенсійному забезпеченні за галузевою та регіональною ознаками, високий рівень тіньової зайнятості). Показовим прикладом є система соціального захисту, яка посилює соціальне розшарування [39, с. 125]. Низьку результативність демонструє і податкова реформа, яка майже не спрямована на мінімізацію вторинного перерозподілу доходів (надання соціальної допомоги, пільг, субсидій тощо). Усе це знижує потенціал самоорганізації і консолідації суспільства, яке дедалі частіше втрачає довіру до влади, ухиляється від правозастосування.

Незважаючи на те що Україна офіційно проголошена соціальною державою, реалізація головної ідеї соціальної держави — підтримки абсолютної рівності у правах, зобов'язань сприяти економічному і суспільному прогресу всіх громадян — ускладнюється низкою економічних факторів. Серед них — несприятливі зміни у відносинах власності, які уможливають використання державної влади як інструменту нагромадження, а не як інструменту балансування соціально-економічних інтересів; індустріальна деградація, несприятливі структурні зміни в економіці, закріплення технологічного відставання; слабка інституціональна самоорганізація усередині різних соціальних груп, роз'єднаність найманої праці. Нейтралізація зазначених факторів та пом'якшення їх негативної дії є необхідними умовами соціально-економічної модернізації суспільства, створення матеріальних передумов для розширення ступеня економічної свободи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кочеткова, Л. Н. Теория социального государства Лоренца фон Штейна / Л. Н. Кочеткова // *Философия и общество*. — 2008. — № 3. — С. 69–79.
2. Постников, В. Г. Становление социального государства, его конституционно-правовые и политические характеристики / В. Г. Постников // *Журн. рос. права*. — 2005. — № 1. — С. 34–42.
3. Милецкий, В. П. Социальное государство: эволюция идей, сущность и перспективы становления в современной России / В. П. Милецкий // *Политические про-*

- цессы в России в сравнительном измерении / под ред. М. А. Василика, Л. В. Сморгунова. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. — С. 82–97.
4. Кистяковский, Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский // Политология: хрестоматия / составители М. А. Василик, М. С. Вершинин. — М. : Гардарики, 2000. — С. 473–484.
  5. Калашников, С. В. Функциональная теория социального государства / С. В. Калашников. — М. : ЗАО Изд-во «Экономика», 2002. — 190 с.
  6. Алексеев, С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. — М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА*М, 1998. — 810 с.
  7. Кочеткова, Л. Н. Философский дискурс о социальном государстве [Электронный ресурс] / Л. Н. Кочеткова // Ценности и смыслы. — 2009. — № 3. — С. 6–15. — Режим доступа : <http://www.litera.inst-et.ru/admin/pdf/20110221151237file.pdf>.
  8. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2010. — 584 с.
  9. Пищуліна, О. М. Історична ретроспектива та сутність поняття «соціальна держава» / О. М. Пищуліна // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 3(12). — С. 136–142.
  10. Лукашева, Е. А. Социальное правовое государство. Проблемы общей теории права и государства / под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — С. 79.
  11. Гафуров, З. Социально-правовое государство: генезис, объективная основа, социальная природа [Электронный ресурс] / З. Гафуров, И. Николаенко / Центр проблемного анализа и государственно-управленческого проектирования Российской Федерации. — Режим доступа : <http://www.rusrand.ru/Dokladi/Gafurov1.pdf>.
  12. Пирсон, К. Страны поздней индустриализации и развитие государства всеобщего благосостояния [Электронный ресурс] / К. Пирсон // SPERO. — 2010. — № 12. — С. 53–90.
  13. Торлопов, В. А. Социальное государство в России: идеалы, реалии, перспективы / В. А. Торлопов. — СПб. : Изд-во РПТУ им. А. И. Герцена, 1999. — 362 с.
  14. Ахинов, Г. Социальная политика : учебное пособие [Электронный ресурс] / Г. Ахинов, С. Калашников. — М. : ИНФРА-М, 2010. — 272 с. — Режим доступа : http://fictionbook.ru/author/grigor_artushevich_ahinov/socialnaya_politika_uchebnoe_posobie/read_online.html?page=5
  15. Кудюкин, П. Наиболее реалистичный вариант для России — субсидиарное государство [Электронный ресурс] / П. Кудюкин // Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». — Режим доступа : <http://www.hse.ru/news/1163619/1096378.html>
  16. Шумпетер, Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. А. Шумпетер. — М. : ЭКСМО, 2007. — Вып. II. — 864 с.
  17. Фридмен, М. Свобода, равенство, эгалитаризм / М. Фридмен // Философия свободы. — М. : Социум, Три квадрата, 2003. — С. 73–106.

18. Дворкин, Р. Либерализм [Электронный ресурс] / Р. Дворкин (публикується по: Dworkin Ronald. Liberalism // Dworkin R. Matter of Principle. Harvard Univ. Press, London, 1985, Ch. 8, p. 181–204.) — Режим доступа : <http://kant.narod.ru/dworkin.htm>.
19. Шевелев, А. А. Элитарность и эгалитаризм в современном российском обществе: теоретико-методологические основы трактовки / А. А. Шевелев // Известия Алт. гос. ун-та. — 2010. — № 2-2(66). — С. 195–199.
20. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. т. 4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. — М., 1983. — 830 с.
21. Философский словарь / под ред. И. Т. Фрлова. — 5-е изд. — М. : Политиздат, 1987. — 590 с.
22. Ахинов, Г. Социальная политика : учебное пособие [Электронный ресурс] / Г. Ахинов, С. Калашников. — М. : ИНФРА-М, 2010. — 272 с. — Режим доступа : http://fictionbook.ru/author/grigor_artushevich_ahinov/socialnaya_politika_uchebnoe_posobie/read_online.html?page=1.
23. Ролз, Дж. Теория справедливости : пер. с англ. / Дж. Ролз. — Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. — 535 с.
24. Бурджалов, Ф. Экономическая роль социальной деятельности государства : монография / Ф. Бурджалов. — М. : ИМЭМО РАН, 2009. — 251 с.
25. Шевченко, Л. С. Ринок праці: сучасний економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко. — Харків : ФОП Вапнярчук Н. М., 2007. — 336 с.
26. Грин, Д. Дж. Возвращение в гражданское общество: Социальное обеспечение без участия государства ; пер. с англ. / Д. Дж. Грин. — М. : Новое изд-во, 2009. — 220 с.
27. Лал, Д. Возвращение «невидимой руки». Актуальность классического либерализма в XXI веке ; пер. с англ. / Д. Лал. — М. : Новое изд-во, 2009. — 426 с.
28. Хайек, Ф. Либерализм / Ф. Хайек // Философия свободы. — М. : Социум, Три квадрата, 2003. — Вып. II. — С. 129–167.
29. Нуреев, Р. М. Курс микроэкономики : учебник для вузов / Р. М. Нуреев. — 2-е изд., изм. — М. : НОРМА, 2005. — 576 с.
30. Бальцерович, Л. Навстречу ограниченному государству [Электронный ресурс] / Л. Бальцерович. — Режим доступа : <http://www.inliberty.ru/library/study/353/>
31. Бузгалин, А. В. Частная собственность устарела / А. В. Бузгалин // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Економічна теорія та право. — 2011. — № 3. — С. 5–19.
32. Конституція України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступа : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EА%2F96-%E2%F0>.
33. Витрати і ресурси домогосподарств України у I півріччі 2011 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [Електронний ресурс] / Держстат України. — Режим доступа : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2011/gdn/vrd/dg06_2011.zip.
34. Лібанова, Е. Соціальна орієнтація ринкової економіки як передумова консолідації суспільства / Е. Лібанова // Вісн. НАН України. — 2010. — № 8. — С. 3–14.
35. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / Амоша О. І., Андрос Є. І., Бажал Ю. М. та ін. ; за заг. ред. В. М. Гейця, А. І. Даниленка, М. Г. Жулинського та ін. — К. : НВЦ НБУВ, 2009. — 687 с.

36. 200 самых богатых людей Украины 2011 года : рейтинг журнала «Фокус» [Электронный ресурс] // Фокус. — 17. 03. 2011. — Режим доступа : <http://focus.ua/charts/174865>.
37. Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015 : національна доповідь / В. Б. Авер'янов, Б. М. Ажнюк, Т. П. Богдан та ін. ; за заг. ред. В. М. Гейця. — К. : НВЦ НБУВ, 2010. — 232 с.
38. Виробництво та розподіл валового внутрішнього продукту за видами економічної діяльності [Електронний ресурс] / Держстат України. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/vvp/vvp_ric/vtr_u.htm.
39. Черенько, Л. М. Оцінка впливу державної соціальної підтримки на нерівність та бідність населення / Л. М. Черенько // Демографія та соціальна економіка. — 2011. — № 2. — С. 118–127.

ТЕМА 2. СОЦІАЛЬНА РОЛЬ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

О. С. Марченко, доктор економічних наук, професор

Формування економіки знань і становлення та розвиток соціальної держави у сучасному її розумінні — це тісно взаємопов'язані процеси постіндустріальної трансформації суспільства. З одного боку, економіка знань породжує фундаментальні зміни у продуктивних силах, соціально-економічних відносинах, суспільній структурі, політиці, культурі та ін., що обумовлюють об'єктивну необхідність формування нової моделі держави, адекватній природі суспільства, заснованого на знаннях. Це модель соціальної держави, пріоритетами якої є права, свобода і самореалізація людини. З другого боку, саме соціальна держава, діяльність якої спрямована на створення необхідних умов накопичення й реалізації людського потенціалу суспільства як основи суспільного добробуту, сприяє розвитку економіки знань.

Якщо звернутися до визначення соціальної держави у сучасних наукових джерелах, то «це держава, яка прагне до забезпечення кожному громадянину достойних умов існування, прав на соціальний захист, на участь в управлінні виробництвом... Компетенція сучасної соціальної держави набагато ширша і поширюється на такі сфери, як освіта, охорона здоров'я, ринок праці, система соціального страхування від таких класичних ризиків, як хвороба, безробіття, вік тощо» [1]; «це держава, яка гарантує кожному громадянину стандарти матеріальної життєдіяльності, що дозволяють йому реалізувати своє право на приватну і публічну автономію» [2]. Тобто домінантою соціальної держави є людський розвиток, що якнайповніше відповідає природі економіки знань. «Економіка знань — це економіка, у якій головною продуктив-